

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

СКВІРСЬКИЙ Ілля Олегович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та трудового права Запорізького національного університету

В статті зроблена спроба сформулювати основні напрямки розвитку громадського контролю в Україні. Автором доводиться необхідність розробки та утвердження Концепції основних напрямків правового забезпечення громадського контролю. Висловлюються пропозиції щодо структури та змісту названої концепції. Особливу увагу приділено в статті також і питання систематизації правових норм, які регламентують порядок організації та виконання громадського контролю. Доводиться необхідність проведення навчання окремих осіб методами проведення громадського контролю.

Ключові слова: *громадськість, громадський контроль, концепція, право, законодавство, систематизація.*

Постановка проблеми

Україна нині переживає доволі важкі у політичному та соціальному сенсі часи. У державі спостерігаються тенденції, пов'язані з розривом комунікативних зв'язків між владою та населенням, що має своїм наслідком підвищення рівня апатії громадян України до процесів, які відбуваються у країні. Зазначені тенденції є небезпечними та небажаними, оскільки вони неминуче викличуть деструктивні прояви поведінки з боку населення, а це, у свою чергу, створить загрози для безпеки держави. Одним із способів виходу з цієї кризи, на нашу думку, є посилення ефективності громадського контролю, який варто розглядати в якості одного

з найбільш дієвих способів подолання соціальної апатії населення.

Стан дослідження

На сьогоднішній день проблематика громадського контролю доволі активно досліджується такими українськими вченими як С. Ф. Денисюком, О. В. Джафаровою, О. М. Музичуком, В. С. Шестаком та ін. Проте аналіз їх наукових доробок показує, що вони зосереджували свою увагу переважно на розробці пропозицій, спрямованих на підсилення (покращення) окремих складових елементів громадського контролю, ухилившись, як наслідок, від розробки комплексних заходів у названій сфері.

Таким чином, метою даної статті є спроба сформулювати основні напрямки розвитку громадського контролю в Україні в їх комплексному вигляді.

Виклад основного матеріалу

Як показав проведений аналіз сучасних нормативних засад організації та здійснення громадського контролю в Україні, а також вивчення зазначеного питання через призму історичного та зарубіжного досвіду, нині у нашій державі все ще відсутнє цілісне та системне розуміння названого інституту. У даній сфері склалася, на нашу думку, у певній мірі парадоксальна ситуація, коли усі говорять про важливість громадського контролю, проте мало хто здійснює конкретні та рішучі кроки у напрямку забез-

печення належного та ефективного функціонування даного інституту. З огляду на це, необхідною виглядає розробка комплексної державної програми розвитку інституту громадського контролю в Україні. Необхідність цього пов'язана з багатьма чинниками, серед яких на перше місце вважаємо за необхідне поставити потребу подальшої демократизація державного та громадського життя в Україні. У даному випадку мова йде про те, що розвиток демократії у будь-якій країні світу здійснюється поетапно. У межах перших етапів розроблюється та затверджується оновлена або нова Конституція, на підставі якої у подальшому формується законодавство. Наступним етапом може стати реформування системи органів державної влади та перерозподіл повноважень між останніми та органами місцевого самоврядування. У цьому плані не можна не згадати також і про реформування судової системи, покликаної насамперед захищати права, свободи та законні інтереси приватних осіб у межах правовідносин різної правової природи. Принагідно зазначимо, що саме за цим алгоритмом відбувалася та подекуди продовжує відбуватися демократизація Української держави. Проте тих досягнень, які має на сьогоднішній день Україна, замало. І головна проблема, за нашим переконанням, полягає у тому, що приватні особи все ще залишаються на доволі великій відстані від процесу реалізації публічної влади. Викладене у повній мірі, зрозуміло, стосується і громадського контролю, який, у своїй переважній більшості, функціонує нині вибірково щодо окремих напрямків чи сфер діяльності суб'єктів публічного управління. Отже, як певний підсумок, зазначимо, що без запровадження дієвого громадського контролю за порядком формування та реалізації публічної влади взагалі та публічного управління зокрема, Україна не зможе досягнути необхідного рівня демократії, тобто перейти від нормативного забезпечення демократичних перетворень до демократичної культури як вищої форми прояву названого явища. Основою дійсно демократичного суспільства, як наголошено у Декларації про свободу вираження поглядів та інформації [1], є свобода вираження

поглядів та інформації, яка, власне, і складає квінтесенцію громадського контролю.

Крім цього, не можна забувати також і про те, що громадський контроль, а, точніше кажучи, його результати, є одним з найважливіших засобів соціального погодження прийнятих публічною владою рішень, без якого останні не здатні отримати ані вищого ступеню правовірності, ані необхідного рівня легітимності. Слушними у зв'язку з цим виглядають слова М. Палієнко, який писав, що влада і право, які не відповідають реальному співвідношенню суспільних матеріальних та моральних сил у країні, життєвим інтересам населення та його уявленням про суспільну справедливість, швидко втрачають моральну опору у народній масі [2].

Побічно сформульована думка знайшла своє закріплення також і на рівні документів інституцій Ради Європи. Так, наприклад, Венеціанська Комісія у межах свого висновку «Про конституційну ситуацію в Україні» від 17.12.2010 р., висловлюючи своє ставлення до конституційної реформи 2010 р., зазначила, що легітимність будь-якої конституційної реформи може бути досягнута, тільки якщо конституційні зміни будуть внесені після широкої, відкритої та вільної суспільної дискусії за участю опозиції та громадянського суспільства...[3]. Зрозуміло, що така дискусія може бути проведена також і у межах громадського контролю.

Ведучи мову про європейські стандарти у сфері організації та здійснення громадського контролю, зазначимо, що у переважній більшості випадків останній асоціюється інституціями Ради Європи з діяльністю неурядових організацій, які мають функціонувати з урахуванням затверджених Комітетом Міністрів Ради Європи стандартів [4]. У названому документі чітко наголошується на вагомому вкладі неурядових організацій у розвиток сучасних держав, який здійснюється завдяки різноманітним формам діяльності останніх, починаючи з того, щоб слугувати засобом комунікації між різноманітними сегментами суспільства та владою, до сприяння внесенню змін у законодавство та державну політику, надання допомоги тим, хто її потребує, розробки технічних та професійних стандартів, моніторингу до-

тримання існуючих зобов'язань відповідно до національного та міжнародного законодавства та надання можливостей для особистісної самореалізації та для просування і захисту загальних з іншими інтересів. З огляду на це, державні та квазі-державні механізми усіх рівнів мають забезпечувати ефективну участь неурядових організацій без дискримінації у діалозі та консультаціях щодо завдань та рішень у сфері державної політики. Така участь має забезпечувати свободу вираження різноманітних думок людей з приводу функціонування суспільства. Таку участь та кооперацію повинне полегшувати забезпечення відповідного розкриття офіційної інформації або доступу до цієї інформації. Суб'єкти публічної адміністрації, продовжується у документі, мають проводити консультації під час підготовки проектів первинного та вторинного законодавства, яке відображається на їх статусі, фінансуванні або сферах діяльності.

Отже, виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що, на думку представників європейських держав, жодна сфера функціонування суб'єктів публічної влади не може бути вилучена з під громадського контролю, який, як вже було наголошено, є основою демократії та правопорядку. Зазначена теза має знайти закріплення, відповідно, і на рівні національного законодавства, яке повинно зазнати ґрунтовного оновлення. Головна проблема у цьому плані, на нашу думку, полягає у тому, що останні утворюють безсистемну єдність. Доказом цього може бути хоча б той факт, що суб'єктами публічної влади час від часу приймаються положення про громадські ради, комісії, погоджувальні групи, які, однак, невдовзі скасовуються [5]. Ще одним негативним фактом, який має місце у даній сфері, є, на нашу думку, спроби окремих представників влади за рахунок залучення громадськості реалізовувати власні, тобто недержавні, інтереси. Типовим прикладом тут може бути Указ Президента України від 31 травня 1995 року № 413/95 «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентів України та Верховній Раді України», який Верховною Радою України було визнано таким, що су-

перечить Конституції та Законам України [6].

Зазначені приклади можуть бути пояснені відсутністю чіткої та продуманої політики у сфері правового забезпечення громадського контролю, що може бути підтверджено безсистемним порядком прийняття правових актів з питань громадського контролю. В Україні нині, як відомо, діє, фактично, лише один спеціальний закон, присвячений порядку здійснення громадського контролю. Мова йде про Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [7]. Однак, невже громадський контроль має здійснюватися лише за військовими формуваннями та правоохоронними органами?!

З огляду на викладене, в Україні мають бути визначені основні напрямки правового забезпечення громадського контролю, які могли б бути закріплені, скажімо, у відповідній концепції, підготовленій за участю інституцій громадянського суспільства та представників публічної влади. Зазначена концепція могла б стати своєрідним планом правотворчої діяльності у названій сфері. Головна ідея даного документу має полягати у тому, що у демократичній та правовій державі не може бути сфер, вилучених з під громадського контролю, оскільки народ, який є єдиним джерелом влади у державі, повинен мати можливість контролювати порядок її реалізації відповідними суб'єктами. Це означає, що законодавством України має бути передбачено порядок організації та здійснення громадського контролю за органом законодавчої влади, органами виконавчої та судової влади, а також іншими суб'єктами, які реалізують публічні функції. Особлива увага у цьому плані має бути приділена визначенню напрямів правового забезпечення громадського контролю у публічному управлінні, оскільки дана сфера є найбільш об'ємною за кількістю включених у неї суб'єктів публічної влади, кожен з яких, відповідно, має стати об'єктом такого контролю. Форми контролю, звичайно, мають диференціюватися залежно від особливостей та специфіки тієї або іншої галузі чи підгалузі публічного управління.

Висловлюючи власне ставлення до змісту згаданої вище концепції, зазначимо, що вона має складатися з наступних розділів:

Розділ 1 «Загальні засади громадського контролю за суб'єктами публічної влади». У межах даного розділу виглядає необхідним: сформулювати визначення основних категорій, які стосуються названого питання, а саме: громадянське суспільство, громадськість, громадський контроль; навести конституційне обґрунтування інституту громадського контролю; показати зв'язок громадського контролю з процесами демократизації українського суспільства та держави, а також євроінтеграційними прагненнями України; окреслити коло об'єктів громадського контролю, розуміючи під останніми будь-які дії, рішення чи бездіяльність посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також інших суб'єктів, задіяних у реалізації публічних функцій; чітко назвати завдання громадського контролю.

Розділ 2 «Основні напрямки нормативного забезпечення громадського контролю в Україні». Зазначений розділ має стати орієнтиром для правотворчої діяльності усіх суб'єктів публічної влади, уповноважених на видання нормативних актів. Відповідно, він має містити завдання для Верховної Ради України, Президента України, органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування. На нашу думку, в якості першочергових кроків у цьому напрямку має стати прийняття: Закону України «Про громадський контроль»; Постанови Кабінету Міністрів України «Про організацію та здійснення громадського контролю у системі органів виконавчої влади». Крім цього, нормативні акти з питань організації та здійснення громадського контролю мають бути видані кожним із центральних органів виконавчої влади, а також центральними органами державної влади, які не входять до системи органів виконавчої влади. Доцільним є також закріплення у межах названої концепції рекомендацій органам місцевого самоврядування, спрямованих на розробку відповідних положень про громадський контроль на місце мову рівні.

Поряд з цим, у межах названого розділу,

мають бути сформульовані завдання щодо удосконалення чинних насамперед законодавчих актів, які побічно стосуються організації та здійснення громадського контролю. У даному випадку мова йде про Закон України «Про громадські об'єднання» [8] (позбавлення права органів юстиції контролювати зміну у складі керівного органу громадської організації; виключення обов'язку громадського об'єднання проводити правову експертизу змін, які вносяться до статуту об'єднання; визнати за громадськими об'єднаннями право утворювати філії із статусом юридичної особи), Закон України «Про звернення громадян» [9] (запровадження юридичної відповідальності посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за порушення порядку та строків розгляду звернень громадян) та Закон України «Про доступ до публічної інформації» [10] (більш чітко визначення підстав та умов відмови приватним особам у доступі до публічної інформації, особливо інформації з обмеженим доступом).

Розділ 4 «Суб'єкти громадського контролю в Україні». У межах даного розділу має бути сформульовано систему суб'єктів громадського контролю. Доречним виглядає перерахування усіх видів громадських об'єднань, які можуть здійснювати громадський контроль в Україні. Окремо має бути наголошено на тому, що правом на здійснення громадського контролю володіють також і громадяни України, а також іноземні громадяни та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території держави.

У розділі мають бути сформульовані також і загальні умови участі у громадському контролі міжнародних суб'єктів, а також визначено їх приблизний перелік за видами.

Розділ 5 «Основні форми громадського контролю в Україні». Вагоме місце у концепції має бути відведено формулюванню основних форм громадського контролю. В якості останніх варто визнати: звернення приватних осіб; запит на отримання публічної інформації; відвідування органів публічної влади, а також публічних установ та організацій; проведення масових зібрань; участь у

роботі суб'єктів публічної влади; громадські ради; громадська експертиза проектів нормативних актів; залучення громадськості до роботи комісій; звітування суб'єктів публічної влади; оприлюднення офіційної (публічної) інформації; зустріч керівників (представників) тощо.

Розділ 6 «Фінансове та організаційне забезпечення реформування громадського контролю в Україні». Важливим є також фінансове та організаційне забезпечення проведення реформи громадського контролю. Вважаємо, що у концепції мають бути визначені розміри державного фінансування необхідні для розроблення проектів відповідних нормативних актів, а також проведення їх широкого громадського обговорення. Крім цього, у концепції мають бути визначені відповідальні виконавці від суб'єктів публічної влади, які супроводжуватимуть зазначені реформаційні перетворення. Доречним є включення до системи суб'єктів, відповідальних за організаційне забезпечення реформи, також і представників громадськості. Таке залучення має бути здійснено на засадах самовисування та прозорості, які б виключили будь-який вплив представників публічної влади на формування суб'єктного складу учасників організаційного забезпечення реформування громадського контролю в Україні.

Важливим кроком у напрямку розвитку громадського контролю в Україні є, на нашу думку, також і систематизація нормативних актів з питань громадського контролю. Питання систематизації правових актів є доволі складним у правовій науці, оскільки його вивчення є неможливим без попереднього аналізу низки суміжних категорій. Так, насамперед необхідно визначитися з тим, а що, власне, має бути піддано систематизації, законодавство чи право? Огляд сучасної наукової літератури показує, що вітчизняні автори у переважній більшості випадків ведуть мову про систематизацію відповідного законодавства, наприклад, законодавства про адміністративний примус [11], інформаційного [12, с. 271] або земельного законодавства [13] тощо.

Проте, на нашу думку, такий підхід є не зовсім правильним, оскільки його автори не

враховують існуючу різницю між законом та правом, помиляються у тлумаченні категорії «законодавство». Зупинимось на даному аспекті детальніше.

Термін систематизація законодавства та той зміст, який у нього вкладають деякі сучасні автори, надзвичайно сильно нагадує радянську правову теорію, представники якої стояли на позиції про синонімічність таких понять, як право і закон, система права та система законодавства [14]. З огляду на це, власне, наукові розмови про систематизацію у переважній більшості випадків зводилися до роздумів про напрямки та сфери систематизації саме законодавства, а не права [15; 16 тощо]. Що ж стосується поняття законодавство, то воно у радянській правовій науці не отримало чітких меж, у зв'язку з чим під ним розумілися як акти, прийняті представницькими, так і виконавчо-розпорядчими органами держави. Все це мало своїм наслідком, за слушним висловом Р. С. Мельника, «розмивання» змісту категорії закон [17, с. 67].

Подібні позиції продовжують подекуди існувати і сьогодні. Так, наприклад, в одному з рішень Конституційного Суду України чітко зазначено, що термін законодавство об'єднує у собі закони, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, а також постанови Верховної Ради, укази Президента, декрети і постанови Кабінету Міністрів, прийняті у межах їх повноважень і відповідно до Конституції і законів України [18]. З подібною позицією погодитися не можна, оскільки у Конституції України прямо зазначено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада. Лише вона наділена правом приймати закони, тобто створювати законодавство.

Отже, роблячи проміжний висновок з викладеного, наголосимо на тому, що у сучасних умовах розвитку права, а також з огляду на визнання в Україні принципу верховенства права, більш вірним буде вести мову не про систематизацію законодавства, а про систематизацію права, тобто підпорядковану законам логіки та правової техніки діяльність уповноважених суб'єктів із впорядкування правових норм, які можуть мати як формалізований (закон, підза-

конний правовий акт), так і неформалізований (звичай, судові рішення тощо) вигляд. Викладене, зрозуміло, не виключає проведення і систематизації законодавства, яка (систематизація), однак, має бути обмежена впорядкуванням лише тих правових норм, які знайшли своє закріплення в актах законодавства – законах України, міжнародних договорах, ратифікованих Верховною Радою, а також постановах Верховної Ради.

Викладене, зрозуміло, має саме безпосереднє відношення і до даної роботи, у межах якої, нагадаємо, було поставлено питання про систематизацію правових актів, які регулюють порядок організації та здійснення громадського контролю в Україні. Система таких актів, на нашу думку, складається з правових актів як міжнародного, так і національного рівнів, причому незалежно від юридичної сили останніх. Складовими елементами цієї системи необхідно визнати і судові рішення, зокрема Рішення Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України, а також норми моралі, правові звичаї та традиції, у разі якщо останні регулюють порядок організації та здійснення громадського контролю. Такі правові акти знаходяться у несистематизованому вигляді, доволі часто містять у собі декларативні положення, що, як наслідок, ускладнює процес їх застосування. З огляду на це, перед правовою наукою постало доволі відповідальне завдання, пов'язане з необхідністю вироблення рекомендацій, спрямованих на переосмислення їх змісту, визначення основних напрямів правотворчої роботи у даній сфері, а також закладення теоретичного підґрунтя для систематизації останніх.

Першим кроком у даному напрямку має стати проведення інкорпорації правових норм, які регулюють питання організації та здійснення громадського контролю. Бажано, щоб зазначеною діяльністю зайнялося Міністерство юстиції України. Видання офіційного збірника або збірки правових актів, які б охоплювали собою усі існуючі на сьогоднішній день форми громадського контролю та процедури їх проведення, безумовно, справило б позитивний вплив на зазначену сферу. Завдяки цьому вдалося б суттєво підвищити рівень правових знань

про громадський контроль як представників громадськості, так і суб'єктів публічного управління.

Поряд з викладеним, у межах розвитку громадського контролю в Україні, необхідним виглядає також і проведення систематичних семінарів (тренінгів), що мають на меті ознайомлення та навчання як членів громадських об'єднань, так і окремих громадян методикам проведення громадського контролю. Рівень юридичної обізнаності населення країни є не надто високим [19], що є однією з головних причин неможливості громадян України відстояти та / або захистити свої права. Викладене, зрозуміло, стосується і громадського контролю, якому потрібно вчити громадян України.

Висновки

Роблячи загальний висновок, зазначимо, що нині у сфері організації та здійснення громадського контролю накопичилося чимало проблем. Вони поступово вирішуються, проте реформування названого інституту здійснюється переважно безсистемно та непослідовно. Зазначений стан справ, на нашу думку, пов'язаний з не надто високим рівнем активності держави у даній сфері, яка переважно лише декларує значимість громадського контролю, не вдаючись однак до здійснення цілеспрямованих заходів, спрямованих на його активізацію. Проте без участі держави, насамперед на етапі становлення громадського контролю, який нині переживає Україна, останній не зможе набути завершених та досконалих форм.

Література

1. Декларація про свободу вираження поглядів та інформації : Міжнародний документ від 29 квітня 1982 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_885.
2. Палиєнко Н. Правовое государство и конституционализм / Н. Палиєнко // Вестник права. – 1906. – Кн. 1. – С. 127–163.
3. Висновок Європейської Комісії за демократію через право «Про конституційну ситуацію в Україні» : Міжнародний документ від 17.12.2010 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a36.

АНОТАЦІЯ

У статті зроблено спробу сформулювати основні напрямки розвитку громадського контролю в Україні. Автором доводиться необхідність розробки та затвердження Концепції основних напрямів правового забезпечення громадського контролю. Висловлюють пропозиції щодо структури та змісту названої концепції. Особливу увагу приділено у статті також і питанню систематизації правових норм, які регламентують порядок організації та здійснення громадського контролю. Доводиться необхідність проведення навчання приватних осіб методикам проведення громадського контролю.

SUMMARY

An attempt to form the main directions of development of public control in Ukraine is made in the article. The author proves the necessity to elaborate and approve the Concept of Main Directions for Enforceability of Public Control. Proposals on the structure and the content of the mentioned concept are made. Special attention is also paid to the problem of systematization of legal provisions which regulate the organization and execution of public control in the article. Necessity to teach private persons to use methods of execution of public control is proved.

4. Рекомендація СМ/Рес(2007)14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо створення та діяльності неурядових організацій) : Міжнародний документ від 10.10.2007 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_937.

5. Про ліквідацію Ради громадськості: Указ Президента України від 02.04.2010 р. № 479/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 26. – Ст. 1010.

6. Про невідповідність Указу Президента України від 31 травня 1995 року № 413/95 «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України» Конституції і законам України: Постанова Верховної Ради України від 01.06.1995 р. № 192/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 159.

7. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 р. № 975-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.

8. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.

9. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

10. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

11. Миколенко О.І. Питання систематизації законодавства про заходи адміністративно-

го примусу / О. І. Миколенко // Правова держава. – 2002. – № 5. – С. 180–183.

12. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / [В. Б. Авер'янов, М. А. Бояринцева, І. А. Кресіна та ін.] ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Наук. думка, 2007. – 588 с.

13. Носік В. Проблеми кодифікації земельного законодавства України: тенденції і перспективи / В. Носік // Право України. – 2006. – № 11. – С. 94–97.

14. Система советского права и перспективы ее развития («Круглый стол» журнала «Советское государство и право») // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 80–110.

15. Булгакова Л. И. О кодификации республиканского законодательства об административных правонарушениях / Л. И. Булгакова // Советское государство и право. – 1981. – № 5. – С. 137–138.

16. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / Астрахан Е.И., Братусь С.Н., Самощенко И.С. – М. : Госюриздат, 1962. – 575 с.

17. Мельник Р.С. Система административного права Украины: дис. ... докт. юрид. наук. / 12.00.07. Х., 2010. – 415 с.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство») : від 09.07.1998 р., № 12-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Стор. 59.

19. Тимчук Т. О. Правова культура: поняття, сучасний стан та перспективи розвитку в Україні / Т. О. Тимчук // Часопис Київського